

MAGYAR EGYHÁZI
BIBLIOGRAFIAI ÉRDEKESSEGEK.

A Z O R D I N A R I U S O K.

Ismerteti: DANKÓ JÓZSEF.

I.

Előzmények.

Napjainkban a tudós világ külföldön nagy gondot fordít a liturgicus kéziratokra és könyvekre, s ezen törekvés úgy a könyvészeti kutatásra, mint a középkori nyelvészetre valóban fényes eredményekhez jutott. Érdemesnek tartjuk ezen állításunkat egy példával begyőzni, s erre az egyházi *Hymnografiát* választottuk. A keresztény hymnografia, mely egy nagy időszakon át Armeniától Portugallig terjed, igen bő literatúrával dicsekszik. A humanisticus írók a középkori szertartási költészettel serényen foglalkoztak. Az inkunabulák sorában találjuk egy névtelen theologus kiadását: *Expositio himnorum cum notabili commento*, mely a hírneves Quentelféle sajtóból került ki 1492-ben, és azontúl többször nyomtatott. (L. *Hain*, 6784. k. sz. *Ennen*. L., Katalog der Inkunabeln in der Stadt-Bibliothek zu Köln. U. o. é. n. 109. l.) Wimpheling J., Uuyn álnév alatt, ismeretes heidelbergi humanista (†. 1528.) foglalkozott tárgyunkkal e című könyvében: *Hymni de tempore et de Sanctis in eam formam qua a suis auctoribus scripti sunt denuo redacti et secundum legem carminis diligenter emendati atque interpretati*. Strassburg, 1513. Legnevezetesebb azonban, s legérdekesebb reánk nézve a nienporti *Clichtoveus* J. sorbonnei tudor és chartresi kanonok gyűjteménye, mely *Etienne* Henriknél 1516-ban ápril 19-én (L. *Benouard*, A. d. Annales de l'imprimerie des Etienne. Paris, 1843. m. k. I., 17.) látott nap-

világot: Jodoci Clichtovei Elucidatorium ecclesiasticum, ad officium Ecclesiae pertinentia planius exponens et quatuor libros complectens. Primus hymnos de tempore et sanctis. Secundus nonnulla Cantica ecclesiastica, Antiphonas et responsoria. Tertius ea quae ad missae pertinent officium. Quartus prosas quae in sancti altaris officio ante Evangelium dicuntur. Parisiis in officina Henrici Stephani Chalcographi e regione scholae Decretorum. Nagy kelendőségnek örvendve ismételtetett *Frobennél*. Baselben 1517. és 1519-ben, Párisban *Colin Simon* által 1521. (L. *Panzer* W. VI. 201. 3. VII. 72.) A mű szelestei *Gosztonyi* Jánosnak, (L. *Nagy* J., Magyarország családai, Pest, 1858. IV., 428.) ki 1510-ben győri, 1525-ben erdélyi püspök és Mária királyné cancellárja volt, van ajánlva. Előszavából: «Epistola reverendo in Cristo patri ac domino d. Joanni Gozthon, de Zelesthe superiore in Pannonia, Ecclesiae Javrinensis episcopo dignissimo locique eiusdem comiti perpetuo, Jodocus Clichtoveus neoportuensis S. D.» értesülünk, hogy Gosztonyi püspök a szerzőt anyagilag segítette, mert az sorra vevén az indokokat, melyek őt vállalatára birták, eziránt így nyilatkozik: «Victus sum, mondja, itidem illa animi tui eximia synceritate, qua non propriae utilitatis, sed publicae tantum rationem quaerens, ea impensius expetis fieri, quae ad dei honorem in omnibus quaerendum et ad animarum nostrarum salutem attinent, quaeque ad cultum ecclesiasticum, et maiorem divinarum rerum spectant celebritatem. Victus sum denique, folytatja, incredibile tua in me beneficentia, quae ob suscepta cumulatissime a tua paternitate *munera* usque adeo illi sum obstrictus, ut ne minimam quidem illorum partem condigna compensatione aequare possem. Ne tamen ob hanc tuorum in me meritorum inaestimabilem magnitudinem, nulla prorsus ipsis referatur gratia, quibus certe debetur quam maxima, connixus sum pro viribus elucubrare successivo studio hoc, *quod tantopere efflagitasti opus*, non quidem quantum exposcit ipsa rei dignitas sed quantum valet tenuis mea facultas. Persuasum habens singularem tuam benevolentiam mihi quidem perspectissimam, facili uenia id excusaturam, quod minus sufficienter aut plene discussum est in eo negotio aut non satis reclusum.» Nem tartjuk fölöslegesnek szavait tovább idézni, melyeket az imént nevezett jeles író, ki könyvét nagyérdemű pártfogójának felhívására állította össze, az egyházi himnuszok magyarázatáról

feljegyez: «Meum utique, irja, erit studium, genera carminum quibus hymni contexti sunt paucis describere, rythmorumque ecclesiasticorum in prosis observatorum leges et numeros recensere, si qua in illis errata aut menda deprehensa fuerint ad limam reducere, autores ipsorum ubi mihi comperti fuerint nominatim exprimere. Demum si qua dein occurrerint annotationem propriam diffusius exposcentia aut grammaticam, aut ex scriptura sacra pendentem, illam adducto probatorum autorum testimonio approbationem sanctorum eloquiorum ordine uersuum observato subnectam.» Különösen kiemelendők az előszónak végső szavai: «Itaque amplissimae tuae paternitati dedicatum hoc opus, atque *pollicitationis nostrae satisfactorium* sereniore uultu suscipe, atque illud in mei — quo te merito prosequor — monumentum et pignus, et uel exiguum gratitudinis in te meae argumentum, apud te repone. non quidem ut ea quae complectitur discas, qui literis cum *humanis* tum diuinis liberaliter ac praeclare institutus, longe haec omnia transcendisti, neque eorum indiges elucidatione, sed ut frequentiore codicis huius aspectu atque attractione crebrior mei te subeat memoria, qui tibi clientulus sum deditus tuaeque dignitatis obseruantissimus. Valeat quam diutissime, ueneranda et mihi semper colenda paternitas. Ex Parhisiis, anno uerbi incarnati MD.XV.»¹ Ezek után nem csodálkozunk, hogy Clichtoveus a magyar Szentekről szóló énekeket gyűjteményébe nemcsak fölvette, de értelmezte is; ugmint: első apostoli szent királyunkról, *Istvánról* (De sancto Stephano rege: Gaudent coeli noua luce. Baseli kiad. 1517. 66 l.), szent *Imre* herczegről, (Plaude parens Pannonia, 70. l.), szent *László* királyról, (Regis Regum cuius aue, 58. l.), szent *Erzsébet* özvegyről, (Gaude felix Hungaria, 72. l.), kettőt sz. *Márton* püspökről, (Martine confessor Dei; Martine par apostolis. 71.). Ugyancsak Gosztonyinak ajánlotta Clichtoveus dogmatikus munkáját: de necessitate peccati Adae et felicitate cul-pae. U. o. 1519. (L. Renouard. Ann. de l'impr. des Estienne. Par 1843. I. 21.) és *Ceva* Bonifac minorita: viaticae excursionis. e. d. t. Paris. 1515. bn. Petitnél megjelent moralis művét.

¹ Sajátos, hogy azon évben, melyben Clichtoveus énekgyűjteményét a tudós és bőkezű magyar főpaprak felajánlotta, nyerte el Párisban a Sorbonne-nél *Szegedi* G. sz. Ferenczrendű a hittudorságot. L. *Fraknói* V., 'a hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest, 1873. 276. l.

S e helyen nem hagyhatjuk figyelem nélkül *Sziládi* Aron. (Régi magyar költők tára. Budapest, 1877. I. 377.) életrevaló abbeli indítványát: «Bár legalább hazai breviariumainkból s missaleinkből a magyar szenteknek azokban nagy számmal rejlő latin hymnuszeit szedné össze valaki.¹ Irodalmunk történetének ez is egyik feltörendő mezeje s az eddigi felsembevés helyett gondos figyelmet és munkát érdemelne.» (V. ö. u. o. 248. l.). Mi szíves készséggel csatlakozunk eme óhajához. Ezen énekek szabatos kiadása kétségtelenül begyőzné, hogy a nyugoti egyház énekkincseihez Magyarország is járult. E tekintetben Svédországra nézve nagy munkát végzett legújabbán *Klemming* G. E., mintaszerű könyvével: *Hymni, Sequentiae et piae Cantiones in regno Sueciae olim usitatae — I. Sancti Sueciae. II. Trinitas S. Mariae Holmiae.* 1885.

Áttérünk a hymnografia további fejlesztésére. *Cassander* Gy. (Hymni Ecclesiastici. Coeln. 1556.), *Flacius* Illyricus M. (Missa latina. Strassburg. 1557), *Wicelius*, (Carmina theol. év és h. n. 1550. k.) e téren is működtek; de utánuk ezen ága a hittani irodalomnak parlagon hevert, míg *Thomasius* J. M. bibornok († 1713). *Carus* József álnév alatt 1683-ban Hymnariumát kibocsátotta. (Ismételve összes műveiben *Vezzosi* f. k. Roma. 1747. II. k. 351. k. l.) A következő században senki sem fordított figyelmet az egyházi hymnografiára, s csak e század közepe táján s azóta találkozunk sürűen hymnografikus kiadásokkal. Nem tarthatjuk keretünkbe valónak ezen literaturát oly bőven tárgyalni, mint ezt feljegyzéseink bősége engedné, mindazáltal lehető rövidsége törekedve, mennyire képesek leszünk, szűk térre szorítva, megemlítjük a főbb írókat, kik ez irodalomban napjainkban kitűntek. Neveik korrendben következők: *Daniel* H., hymnologischer Blüthenstrauss auf dem Gebiete alt-lateinischer Kirchenpoesie gesammelt. Halle. 1840. — Thesaurushymnologicus, sive hymnorum, canticorum, sequentiarum circa anno MD. usitatarum collectio amplissima 5. k. U. o. 1841—56. — Edéstand du *Ménil* M., poésies propulaires antérieures au douzième siècle. Paris. 1843. — *Neale* J., Sequentiae ex missalibus germanicis, anglicis, gallicis aliisque medii aevi collectae. London. 1852. — *Mone* F. J., lateinische Hymnen des Mittelalters.

¹ Mi legyen *Vezericus* Dávid hittudor: Hymnale benedictino monasticum-ja 1765. (Könyv-Szemle 1883. 178. l.) nem tudatik? elő nem fordulván *Vezericus* a Scriptorum Ord. s. Benedicti. Bécs, 1881. jegyzékében.

Freiburg. 1853—5. 3. k. — *Vilmar* A. F., spicilegium hymnologicum. Marburg. 1857. — *Schubiger* A., die Saengerschule St. Gallens vom VIII. bis XII. Jahrhundert. Einsiedeln. 1858. — *Kayser* J., Beiträge zur Geschichte und Erklärung der Kirchenhymnen. Paderborn. 1866—9. II. kiad. U. o. 1881. — *Bartsch* K., die lateinischen Sequenzen des Mittelalters. Rostock. 1868. — *Morel* G., lateinische Hymnen. Einsiedeln. 1868. — *Simrok* K., Lauda Sion. Stuttgart. 1868. — *Kehrein* J., lateinische Sequenzen des Mittelalters aus Handschriften und Drucken. Mainz. 1873. — *Pimont* S. G., les hymnes du bréviaire romain. Paris. 1874.—84. 3. k. — *Gautier* L., oeuvres poétiques d' Adam de St. Victor. II. kiad. Tours. 1881. — U. a. Histoire de la poésie liturgique au moyen-âge. Paris. 1886. — *Reiners* A., die Tropen, Prosen und Praefations Gesaenge des feierlichen Hochamtes im Mittelalter. Luxemb. 1888. U. a. Unbekannte Tropengesänge. U. o. 1887. — *Milchsack* G., hymni et sequentiae cum conpluribus aliis et latinis et gallicis nec non theoticis carminibus medio aevo compositis. Halle. 1886. — *Dreves* G. M., Hymnarius Mosensis Carmina scholarium Campensium Cantiones Visegradenses. Lipsce. 1888. — *Misset* E. és *Weale* V. H. J., Thesaurus hymnologicus hactenus editis supplementum amplissimum e libris tam manuscriptis quam impressis London. 1888.¹ *Roth* F. V. E., lateinische Hymnen des Mittelalters. Augsburg. 1888.

Igen szélesre kellene terjeszkednünk, ha a szertartási összes irodalom bővebb ismertetésébe fognánk. Talán már ezt is lehet sokallani! — Ha mindennek daczára *Delisle* M. (Mémoire sur d'anciens Sacramentaires. Paris. 1886. 58. l.) panaszkodik, hogy újabb időben (hisz a híres trias *Mabillon*, *Martene*, *Ruinart*, még ma is ritkítja párját) az egyházi emlékek e nemének tanulmányozása parlagon hever, mit szóljunk mi, kiknél föltűnően kevés napszámosa van e nehéz munkának. Régibb íróink közül az egy *Horvát* István († 1846.) kivételével, senki sem fordított erre figyelmet. E bámutatra méltó férfiú, lehet mondani, ösztön-szerűleg töretlen úton, eddig előtte nem járt ösvényen haladott, s a magyar liturgicus emlékekre vonatkozó kéziratokat és nyomtatványokat jegyzékbe vette. Mint 22 éves ifju ember naplót

¹ Megjelenik, mint melléklet a: The Ecclesiologist című laphoz, melyet Weale, az Analecta Liturgicáihoz, mint adalékot csatolt

vezetett (1805—9), mely a m. nemzeti múzeum könyvtárában (Quart. Hung. 478.) őriztetik. Ezen naplóban (1803. 74. l.) azt jegyzi meg, hogy az efféle szertartási könyveket csak azért írja be, hogy mind együtt legyenek. A hazai irodalom egész tömegét és a külföldi literatura idevágó műveit átvizsgálván és idő szerint rendezvén, ily czím alatt foglalta össze becses anyagalmazát: *Libri Rituales Ecclesiae Hungaricae. Collegit Stephanus Horvát. Bibl. Széch. Regn. Custos. Pestini. 1832. (IV. 68. félv. Muz. Quart. Latin. 1327.)* Ugyanezen bibliografiai munkásságának gyűmölcsei további értekezései: *Index Calendarii Missalis Jászoviensis. Pestini. 1835.* és *Index in Calendarium Missalis a. 1363. Stephani Golsonis de Suprunio. Pestini. 1835. (M. Könyvszemle. 1883. 26. l.)*. Horvát buvárokodásait mindenünnen összegyűjtött tudományos szertárával folytatta és fejlesztette *Knauz N.*, a magyar egyház régi szokásairól irt alapos tanulmányában. (Magyar Sion, Esztergom. 1867—9. V., VI. és VII. évf. Különnyom. *Libri Missales ac Breviaria Ecclesiae Hungaricae ad receptionem usque ritus Romani. Strig. 1870.*) Ezen tanulmánya némely tekintetben előjárója volt nagy munkájának: *Kortan, hazai történelmünkhez alkalmazva. Budapest. 1876.* E terhes, de érdemes munkában nemesak szertartásos könyveinkről emlékszik meg, hanem az egyházi naptárak és egyéb okmányok alapján kimutatja, hogy a szentek közül melyiket használják okmányaink. Ezekután adalékokkal járultak még a magyar szertartási könyvészethez: *Ipolyi A.*, (A pozsonyi káptalan XIV. századbéli könyvtára. Uj magyar Múzeum, Pest, 1859. VI., 162. k. l.) *Fraknói V.* (M. Könyvszemle 1879. 83. k. 275. k.) és az angol régész *Weale J.* (A descriptive catalogue of rare manuscripts et printed books chiefly liturgical. London, 1886. *Bibliographia liturgica. Catalogus Missalium ritus latini ab anno 1475. impressorum.*) Az út meg volna tehát törve, de még sok a tenni való.

«*Tudvalevő dolog, írja Ipolyink, hogy szük irodalomtörténeti adataink mellett, mi sem képes inkább multunk művelődési s tudományos állapotairóli ösmereteinket földéritereni. mint az akkori könyvkészletek ismertetése.*» A tüstént fölhozandó adatok talán alkalmasak arra, hogy begyőzzék, mikép annak, ki művelődésünk történetét akarja megírni, vagy tudományosságunknak fejlesztését alaposan tárgyalni, nem szabad elhanyagolnia liturgikus emlékeinket, melyek történelmi kútfőinknél semmivel sem alább-

valók. Eltekintvén e helyütt theologicus fontosságuktól, irodalmi és történeti becsükre kívánunk utalni. Mellőzzük egyúttal palaeographicus és grammaticus hasznukat,¹ értékesebbek reánk nézve, hogy hazai egyházi szokásainkról (*consuetudines huius regni, patriae*) tanúskodnak, ezenfölül mindennemű szertartási szabványokat föntartottak, naptárainkat közlik, nem egy személy- és helytörténeti adattal szolgálnak, régi műkincseinkről, zeneszerzőinkről kitanítanak, mint könyvek pedig a legnagyobb ritkaságokhoz tartozván, manap rengeteg áron kelnek el. Végre kéziratossá közzesztet s lapszéli bejegyzéseik által sok újatos alapítványok eredetét fentartják.²

II.

Szertartási könyveink.

Jelenlegi szertartási könyveink egy hosszantartó idő alatt jöttek létre. Az ősrégi időkben a római egyház, melytől magyar egyházunk püspökeit, papjait és szertartási szabályait kapta, nem egy, hanem sokféle liturgicus könyvekkel élt. Így a sz. mise áldozatnál, eleve közönségesen négyféle volt használatban: *Antiphonarium* vagy is *graduale*, *Lectionarium*, *Evangeliarium*, és *Sacramentarium*. Ezekhez csatlakoztak a *Troparius* vagy *Troponarius*, *Gradualis* vagy *Graduarius*, *Responsiale* vagy *Responsonarium* és *Sequentialek*. A kilencedik század óta a privat, azaz kis miséknél, teljes könyvek, *plenarium* kezdtek divni, de csak később a XI. század után hozattak be az ünnepélyes liturgiánál is a plenariumok, melyekben mindazon cselekvények foglaltattak, melyek a szent mise ünnepélyes elvégzésére az áldozó pap és segédei részére előírva voltak. (L. *Antonelli M.*, *vetus Missale Romanum*. Roma. 1756. *Zaccaria A.*, *bibliotheca ritualis*. U. o. 1776. I., 29. k.). A papi zsoltosima imánál: *Officium divinum*. (VII—XI. sz.), mely VII. sz. *Gergely* által tetemesen meg lón rövidítve, a következő segédkönyvek fordulnak elő: *Breviarium*,³ *Antiphonarium*, *Biblia*, *Capitularia*, *Collectaria*, *Homiliaria*.

¹ A francia tudós, Jorand, az u. n. Kopasz Károly Bibliájából szerkesztette nagyrebecsült művét: *Grammatographie du IX. siècle*. Paris. 1837.

² Ez utóbbiak felől így nyilatkozik *Delisle* f. i. h. 62. l. «Je ne parlerai pas des calendriers . . . présenterai simplement quelques observations sur l'usage d'insérer différentes listes dans les sacramentaires.»

³ A *breviarium*ról szóló okmányokat és literaturát legbövebben közölte

Hymnaria, Martyrologia és *Passionaria*. Ide tartoznak még a *Calendaria, Ordo officiorum* vagy is *Directorium*, melyről behatólag leendő szó; a szentségek kiszolgáltatásánál, szenteléseknél és egyéb szertartásoknál a misén kívül használt *agenda, agendarius, baptismale, manuale, obsequiale, rituale* szerkönyvek.

Mindezen könyvek, mint ősrégi okmányainkból látható, a magyar egyházban határozottan megvoltak.¹ Bizonyosság erre első apostoli királyunk ajándéka, melylyel 1015. k. a pécsvaradi monostor könyvtárát fölszenteltetése alkalmából fölszerelte. Az adománylevélnek szövegét adja *Koller I.*, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis*. Pozsony. 1782. I., 79. és *Féjér György*, *codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*. Budán. 1829. I., 301. 2: *Libris, uqymond ő. vero quorum (Koller quibus) praecipua auctoritas viget (K. fulget) cum Bibliotheca*² (*K. dicitur Bibliotheca*) *cum tribus voluminibus nocturnalibus (K. in duobus voluminibus matutinalibus)* 4, *antiphonariis* 5, *lectionariis* 2, *cum evangeliiis* (*K. Svaniiis?*) *missalibus* 6. *psalteriis* 4, *gradualibus* 5. *regulis* 2. (*K. Regaliis?*) *baptisteriis* 2.»³ Szent *László* k. pedig a szentmártoni pannonhegyi apátság vagyonát és kiváltságait 1093-ban irván le s azokat megerősítvén, könyvészeti kincseit következőleg sorolja elő: «L. VI *Missales*. I *Bibliotheca*, IV *Antiphonaria*, IV *Gradalia*, II *Sequentialis cum trophis*, IV *Baptisteria*, III *Collectarii*, IV *Ymnarii*, II *Regule*, *Unus super regulam*, II *Leccionarii*, III *Omellie*, II *Passionales*.»⁴ *László* esztergomi prépost 1277. márcz. 23-án kelt végrendeletében. azt hagyja meg, hogy *breviariuma*

Roskoványi Á.: *Coelibatus et Breviarium*. Pest. 1861. (V.) Nyitra, 1877. (VIII.) U. o. (XI.) 1881. U. o. (XIII.) 1888. — Hozzáadandó *Brambach V.*, *Psalterium*. *Bibliographischer Versuch über die liturgischen Bücher des christlichen Abendlandes*. Berlin, 1887.

¹ E tárggyal igen röviden végzett *Szvorényi M.*, *Historiae Ecclesiasticae Regni Hungariae amoenitates*. Győr, 1795. II. 52. k. 1.

² *Bibliotheca* alatt a szentírási könyveket kell értenünk. Így sz. *Jeromos* de viris ill. Pamphilost Özséb tanítványát dicsérvén, azt írja róla: *Bibliothecae diuinae amore flagravit*. *Oper. omn. ed. Vallarsi*. Velence. II. 915. V. ő. a 81. fejt. 919. és Sevillai sz. *Izidort*, *Etymolog*, VI. 3. Paris, Migne, 1850. III. 335. 1.

³ *Du Cange*, *Glossarium mediae et infimae latinitatis dig.* Henschel. Paris. 1840. I. 581. szerint: *Baptisterium*, liber in quo ritus baptismi et orationes describuntur. vel certe *ordo* ad baptizandum.

⁴ Kunze L. «M. Könyv-Szemle». 1878. 168. 1.

elárusíttassék: «ad distribuendum pauperibus pro anima mea» (*Knauz* N., *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. Esztergom 1882. II., 71.) Az esztergomi zsinat 1280-ban (U. a. u. o. 136. l) negyvenhetedik határozatában azt parancsolja: «Librum qui dicitur manuale habeant singuli presbyteri parochiales, ubi contineatur ordo baptismi, cathecismi, extreme unctionis et huiusmodi, nec non libros alios in quibus possint tam diurnum quam nocturnum officium celebrare.» (*Endlicher* J. L., *rerum hungaricarum monumenta arpadiana*. Szt. Gallen. 1849. Leges 583. l.) A karthauzi sz. Antal völgyről nevezett lechniczi zárda könyvjegyzéke, mely 1352. év ápril havában készült: Biblia manualia, martyrologium, graduale et antiphonale»-ról tesz említést, mely kézirat Theodorik perjel idejében a látkői zárdából jutottak oda. (*Wagner* K., *analecta Scepusii sacri et profani*. Pozsony. 1778. III, 170.) Kanizsai János (1387—1418.) esztergomi érsek helynöke Antonius a Ponte 1397-ben megvizsgálván a főegyházat, kérdi: «Item si ipsa Ecclesia habeat libros ad usum ipsius necessarios, et quot et quis ad illorum reparationem superintendat et teneatur?» Mely kérdésre a kanonokok aképp feleltek: «Ipsam Ecclesiam habere libros necessarios, sufficientes et aliquos duplicatos pro usu chori, prout in Ecclesiae inventario clarius videri poterit, et aliqui indigent reparatione, et huiusmodi reparatio partim spectat ad Custodem prout de officio Custodis expressum est, partim autem ad D. Praelatum.» Csakugyan az örkanonok teendői közt fölemlítetik: «tenetur ad reparationem librorum Ecclesiae infrascriptorum, videlicet duorum Antiphonariorum, duorum gradualium, duorum Psalteriorum, duorum Lectionalium, unius Missalis et unius Collectarii, qui libri sunt omni die necessarii pro choro.» (Batthyáni J., *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae*. Kolosvár. 1827. III. 300. 314. 328.) A sz. Máriáról címzett bulcsi templom 1471-ki leltárában foglaltatnak: «duo missalia, et duo psalteria, unum antiphonarium et unum gradale, unum breviarium, duo manualia, unum commune sanctorum.» (Horváth I., négy hazai könyvrajstrom. M. Könyvszemle 1883. 67. 8. l.) Főntebbi bizonyítékok önként kínálkozó kifolyása azon tény, mikép az ősrégi magyar egyház szertartási könyvekkel mindenütt el volt látva. Legyen ez itt elég, forduljunk az ugynevezett *Ordinariuskhoz*. Mielőtt azonban a magyarországi

ordinariusokról szólnánk, legyen szabad azokról általában röviden értekezni.

Ordo officii, régi megnevezése azon könyvnek, melyben az ugynevezett *rubricae* (a vörös betűkről elnevezve, melyekkel ki voltak írva) vagyis szabályok foglaltattak, melyek szerint a szertartásokat az egész egyházi éven át végezni kellett. Így p. o. az agathai (Agde f. v.) zsinat 506-ban Can. XXX. végzésileg ki mondja: «Et quia convenit *ordinem* Ecclesiae ab omnibus aequaliter custodiri, studendum est, ut sicut ubique fit et post antiphonas collectiones *per ordinem* ab episcopis vel presbyteris dicantur: et hymni vel matutini vel vespertini diebus omnibus decantentur: et in conclusione matutinarum vel vespertinarum missarum post hymnos capitella de psalmis dicantur: et plebs collecta oratione ad vesperam ab episcopo cum benedictione dimittatur.» (Harduin, Conc. II., 1001.) Hasonlókép az ugyanazon évben megtartott epaunensis synodus (Pamiers, Pau. v.) can. XXIII. azt határozza: «Ad celebranda diuina officia *ordinem* quem metropolitani tenent comprovinciales eorum observare debent». (U. o. 1050. l.).

Ezen ordók közt a leghíresebb a római anyaszentegyház ordója: *Ordo Romanus* antiquus de Divinis Catholicae Ecclesiae Officiis, mely valószínűleg a nyolczadik vagy kilenczedik században állítottatott össze. Kinyomatta *Cassander* (Koeln 1561.) és *Hittorp* (U. o. 1568. és ismételve Maxima Bibliotheca Veterum Patrum et antiquorum scriptorum. Lyon. 1677. XIII. 639. k. l.) teljesebben pedig *Mabillon* (Mus. Ital. II. k. Par. 1724.), azonban régiebb és újabb alkatrészeit szabatosan ő sem különböztette meg. *Mabillon* szerint, ki tizenhat római ordót nyomtatott le, a legrégibb Gelasius Pápa vagy legalább is sz. Gergely idejéből való volna. «Nullum antiquiorem librum habemus, jegyzi meg (VIII. 1.), quam illum qui vulgo inscribitur *Ordo Romanus*. Eius antiquitatem plerique referunt ad saeculum octauum, nec eam serius differi posse constat ex *Amalario* saeculi noni auctore qui ordinem Romanum passim laudat.» A római ordo vagy ordinariust nem szabad összetéveszteni ama szertartási könyvvel, mely Velenczében 1516. nyilvánosságra jutott ily czímmel: Rituum Ecclesiasticorum sive sacrarum Ceremoniarum S. S. Romanae Ecclesiae libri tres non antea impressi. Tartalmát első lapja így alapítja meg: «Habes optime lector Rituum Ecclesiasticorum siue sacrarum Ceri-

moniarum Sacrosanctae Romanae Ecclesiae libros tres. Opus non antea formis excusum, tum vero argumento suo et iucundum tibi et utile. Nam quae ratio creandi Pontificis quae reliquorum antistitum, qui modus admittendi Imperatoris cum urbem inuisit; qui Diuorum nostrorum apotheoses (I—LXVIII.); exin qui pietatis ordo dum diuinis pontifex operatur a Kal. Januariis ad anni finem (LXIX—CXIX.); postremo veluti coronis ac fastigium operis, summa quaedam ad institutam rem pertinens explicatio personarum ac officiorum, quae operanti Pontifici adsunt. (CXX—XLIII.) Kolofonja: Gregorii de Gregoriis Excusere Leonardo Lauredano Principe optimo. Venetiis M. D. XVI. XXI. Mensis Novembris. Deus faveat.» Voltakép ezen a primási könyvtárban (L. Catalogus Bibliothecae Joannis Cardinalis Simor Princ. Primatis R. H. Archiep. Strig. Esztergom. 1887. 215. 6. l.) meglevő ívrétű kibocsátvány, melyről Panzer (Annales, VIII. 428.) azt jegyzi meg: editio originalis rarissima, Piccolomini A. P. coreyrai püspök műve, (L. Mabillon, f. i. h. V. l.) a római curia szertartásait írja le, s három fametszettel van diszítve.

Könnyebb áttekintés végett közöljük együttesen az Ordo vagy ordinarius egyéb megnevezéseit: *Breve*, *Carpsum*, *Consuetudinarius*, *Directorium*, *Kalendarium*, *Manuale*, *Officiorum liber*, *Officialis*, *Ordinale*, *Portofolium*, *Regula*, *Rubrica*. A *Carpsum* felől az imént idézett jeles író *Zaccaria* (f. i. h. 121. l.) e megjegyzést teszi: «Non admodum ab ordine officii abludebat paulo amplior libellus, quem carpsum, quasi carptum decerptumque Veronae vocabant, indicem nempe preces, psalmos, antiphonas, ceteraque recensentem ad Missae diuinorumque officiorum ordinem enuntiandum.» A «*Kalendarium*» nevet pedig magyarázva írja: *Carpo* A. M. (Compendiosa Bibliotheca liturgica. Bologna. 1879. 235. l.) «quaedam mensium dierumque quibus annus constat, ac una Festorum tum mobilium cum immobilium cum suis ritibus coordinatio.» (L. t. Althan Fr. de Calendariis in genere et spec. de Calendario eccl. Velence. 1753.) Lehető rövidsége törekedve az ordinariust «*directorium*» névvel már hajdan czimezték, különösen e szerkönyvnek a nyomdából kikerült legelső kiadásai így hívják. Például a Mainzban 1460. körül megjelent *Schöffler*-féle «*Directorium missae*.»

III.

Kéziratok ordinariusok.

Végig tekintve az ordinariusok bibliographiáján, összehasonlítva a romanus ordót más ilyenmő ordókkal, azonnal látjuk, hogy ha Aquileját és Milanót kiveszszük, Olaszországban mindenütt a római ordo dívott. Azonban a Normannok uralma alatt Siciliában gallican ritusok voltak szokásban. Németországban Köln, Mainz, Strassburg egyházmegyéi külön ordinariusokkal rendelkeztek. Leginkább pedig Franciaország tünt ki saját „liturgia gallicana” helyesebben *francica* (L. Mone F. J., lateinische und griechische Messen aus dem zweiten bis sechsten Jahrhundert. Frankfurt. 1850. 1. k.) és annak megfelelő ordója által. Avres, Chalon sur Marne, Chamberai, Chartres, Le Mans, Cosence, Evreux. Jumieges, Laon, Limoges, Langres, Lyon, Meaux, Nantes, Narbonne, Noyon, Reims, Rouen, Senlis, Troyes, Tour, Vienne a Dauphinéban és Uzez egyházai régi ordókkal a IV—IX. századig, melyek még most is kéziratban megvannak, (L. Martene E., tractatus de antiqua Ecclesiae disciplina in divinis celebrandis officiis. Lyon. 1706.) dicsekszenek. A római szentegyháznak egység felé törekvő iránya, a liturgiában, a szertartási könyvekben nyert kifejezést. V. Pius pápa a trienti szent zsinat meghagyása folytán Sess. XXV. de Reform. a rubricae generales által a mise (1570.) és papi imakönyv (1568.) javított kiadásában, a római ordót mindenütt érvényre juttatta, csupán azon egyházakat vevén ki, melyeknek breviariumai kétszáz éven át használtattak. A római pontificale csak 1596-ban jelent meg. Bármennyire szeretnők is, azonban nem tárgyalhatjuk az ordinariusokat bővebben egyetemes szempontból, mert feladatunk a magyar ordókat, összehasonlítva ilyenmő iratokkal, megvilágítani.

Az előző fejezetben idézett bizonyítékok kapcsán menjünk át most a régieknek az ordinariusokra vonatkozó helyeire. Az 1114-diki esztergomi zsinat (L. Knaus N. szerint: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Esztergom. I. 75., 6., 1112. körül) huszonhatodik kikezdésében ezeket rendeli el: «*Ordo Divinorum officiorum*, vel jejuniorum, secundum libellum, quem collaudavimus ab omnibus teneatur.» Közöljük ezen nagyfontosságú zsinati határozatot Pray Gy. (Diatrise in diss. h. c. de s. Ladislao Hungariae rege. Pozsony. 1777. 217. l.) szövege szerint. melyet az eredetivel összevetve

Wattenbach V. is legjobbnak mondott. (L. Bemerkungen zu einigen oesterreichischen Geschichtsquellen. Bécs. 1870. 8. l.) Kitünő tudósunk e zsinatról azt írja : *Illam Péterffyus non indicato fonte vulgavit, ego sumsi ex codice manuscripto seculi XII. exéuntis Bibliothecae Venerabilis Capituli Poseniensis, quae a Péterffyana in non paucis differt.* Értekezésében, melyet bevezetésül B. Margit életírásához előbocsátott (Vita S. Elisabethae viduae nec non B. Margaritae Virginis. Nagyszombat. 1770. 249. l.) a fennidézett kéziratot : seculi XII. et ineuntis XIII., mondja, míg 1773. márczius 5-én kelt levelében így nyilatkozik : *Criteria Missalis pro seculi XII. initio sunt perspicua, és ugyan e hó 24-én, membrana, scribendi ratio seculo XII. propria.* (L. Révai J. M., *Antiquitates literaturae Hungaricae.* Pest, 1803. 341. 2. l.) Köztudomású dolog, hogy itt az ugynevezett *bolduai* sacramentariumról van szó, melyet a pozsonyi társaskáptalan ajándékából, 1813. január 15-dike óta bír a m. n. múzeum. (Másolatja 1869-ről a primási könyvtárban). *Wattenbach* szerint (f. i. h. 4.) szertartási része 1200. körül iratott, a mi Pray véleményével megegyez. *Fejérpataky* L. (Vallásirodalom az Árpádok alatt. Figyelő. Budapest. 1877. 95. k. l.) a misekönyv írása, a halotti beszéddel egyetemben, a XIII. század második felére, vagy legfőlebb közepére utalna ; mit összehasonlító liturgicus okokból a sacramentára nézve kétségbe kell vonnunk, különben *Fejérpatakynak* óhaját egy indítvánnyal bátorkodunk megtoldani : égető szükségünk lenne e legrégibb liturgicus könyvünk diplomatikus kiadására, mint ezt Angolország *Warren* F. E. remek kibocsátványában : *The manuscript irish Missal belonging to the president and Fellows of corpus Chriti college Oxford.* London. 1879. és *The liturgy and ritual of the celtic Church.* Oxford. 1881. bírja. Legyen e részben elég, foglalkozunk tovább a fennidézett zsinati parancscsal. *Péterffy* K. (Sacra Concilia Ecclesiae. R. C. in Regno Hungariae. Bécs, 1742. I, 57.) a zsinati végzést ily magyarázattal kíséri : «*Supple: ratio ordo. Libellus collaudatus, videtur fuisse rituale, vel agenda alias dictus, aut certe induculus, in quo tam missarum quam ceterorum, in qualibet Dioecesi rituum sacrorum methodus adscripta continebatur. Possidemus similes libellos Ecclesiae Strigoniensis, Agriensis et Nitriensis, Annorum 1416. et 1429. et 1568.*» *Szvorényi* M. pedig a libellus alatt határozottan ordinariust vagy directoriumot ért. Ezt szabatos rövidséggel fejezi ki (Synopsis cr. hist. decretorum

synodaliūm pro Ecclesia Hung. Veszprém. 1807. 11. l.): Intellige hic indiculum, qui hodie directorii nomine venit, in quo Missarum et ceterorum in quavis dioecesi rituum sacrorum methodus est adnotata. *Batthyáni* J. (Leg. Eccl. Hung. II., 123. k. l.) ama régi libellust azon könyvben vélte föltalálni (libellum hunc feliciter detectum edimus), melyet a bolduai szertartási kézirat után közölt, ezen (U. o. 130. l. 196. l.) czímmel: „Ordo divinatorum officiorum in Synodo Seraphini Archiepiscopi Strigoniensis Collaudatus, ex eodem MS. Codice seculi XII. editus.” Iróját a XIII. fejezet ezen szavaihoz (m. jegyzetében 147. l.) «De signis quae super oblata a diversis diverse fiunt, nos ab Apostolica sede potissimum formam summere debuimus, unde totius Christianae religionis ordinem et originem sumsimus»: magyarnak mondja: „Hinc non immerito deducitur, autorem libelli fuisse Hungarum, qui gentis suae non adeo pridem conversae institutionem et conversionis originem ad Sedem Apostolicam jure merito refert. Továbbá hivatkozik a latinban lappangó magyar szójárásokra, tüzetesen a XLVIII. fejezet helyére: Ergo et in his III. diebus similiter jejunare debemus, si cum his quadagesimam adimplere debemus. Videtur, jegyzi meg (183. l. d.) hic quoque idiotismus Hungaricus latere, nos enim solemus dicere, ezekkel a bőjtöt tartani, cum his jejunare. (V. ö. 171. l. f. j.) Vizsgáljuk meg már most kritikailag a jeles püspök eme két állítását s mind végig menve tekintsünk át szövegén, hogy kiadásának tudományos becse felől indokolt véleményt adhassunk. E részben a nélkül, hogy *Batthányi* († 1798.) érdemeiből csak egy hajszálnyit is levonni akarnánk, kénytelenek vagyunk bevallani, hogy ő, ki Péterffy kiadásait (I. 95.) élesen megtámadta. (non videtur mihi codices consuluisse ideo omnia manca et luxata edidit) tartalmilag és alakilag gyarló szövegeket közölt. A forrás-kiadó köteles föltétlenül az eredetét teljes épségben adni, a meglevő címeket úgy a mint találja, változatlanul leírni, meg nem engedhető, hogy a szövegből valamit elhagyjon, vagy ahhoz hozzáadjon, végre világosan tartozik kifejezni, hol létezik az eredeti, mely jegyzés alatt, ha pedig másolat, szintén határozottan jellemzi. Kétségtelenül hasznos forráspublicatio *Batthyáni*: Leges Ecclesiasticae Hungariae-féle kiadása, mely jelgőjéhez hiven: alius alio plura invenire potest, Nemo omnia, több oly közleményt hozott felszínre, melyet Péterffy nem ismert s nemcsak szárazon közzétette a szöveget, hanem ahhoz részletes jegyze-

teket is függesztett: de kiadásánál B. kora szokásait követve, a kritikai elveket nem tartotta eléggé szemé előtt. Példa erre az u. n. *libellus collaudatus*-nak szövege, mely megérdemli, hogy vele részletesebben foglalkozzunk. Nagy hiány, hogy nem utal a levéltárra, hol a kézirat létezett, s hogy nincs kiadásához kimerítő bevezetés, mert a jegyzetek, melyekre B. szorítkozik, ezt nem pótolhatják.

Döbrentei G.: a' halotti beszéd két megszólítás körül eddig történtek előadása czimű értekezésében (Régi magyar nyelvemlékek. Budán. 1838. I, XLV.) codexünk tartalmáról szólva, vallja: «Azt pedig érzem, hogy ezek megvizsgálása végett ide már hozzá értő egyházi kellene, ki összevetésekkel olvassa végig». Fölvívásának megfelelt *Ocskai* A., a nagytudományu néhai kassai püspök, akkor I. sz. nagyvárad kanonok (U. o. LXXVII—CIV.) ,toldalékában, mint nevezi a pesti múzeumi codex részletes taglalatja közben vetett észrevételekkel. „Panaszkodik, hogy egyes szakaszai rendetlenül köttettek be, több helyen szétszórva s ide-oda vetve állanak. Mikor 1869-ben szerencsés valék e sacramentariumot tanulmányozni, az egyes részeket, melyek valaha külön voltak kötve, körülbelöl úgy találtam, mint ötven év előtt leírvák. De már Batthyáni is észrevételezte: «Codicem nostrum tanta cum oscitantia librarius compegit, ut hoc caput — XXII — illico sequatur aliud aliud de agno paschali.» (I. h. 159. l. s. j.) Manap a codex terniokra felosztva kötetlenül egy arra készült tokban őriztetik. Nem szenved kétséget, hogy libellusunk, melynek fölvívása: *Incipit libellus in ordine Romano*, eredetileg mint külön irat volt használva és csak később lett a sacramentariummal egybefoglalva. «In antiquis id genus Sacramentariis, írja *Muratori* L. A. (Liturgia Romana Vetus Velenceze. 1748. 86. l.) plerumque Rubricae desiderantur, Ritus scilicet omnes ad s. synaxim adhibendi. Eius modi Ritus post annum millesimum coepti sunt adjungi Missalibus libris.» Idevágó *Thomasius* (Responsoriola et Antiphonaria Romanae Ecclesiae. Oper. IV, 307.) alapos megjegyzése is: «Ordo Romanus antiquitus non eo modo, quo apud nos est editus, circumferebatur. Discretis namque libellis continebatur, quibus potiora per annum explicabantur officia.» Codexünk régi kötésében 3. d. — 12. d. találatott a libellus azon része, mely: De Jejunió autumnali sat. szól, míg folytatása de octava pentecostes végig, a 155.

f. helyet foglalt. De ez külső dolog, térjünk át szövegére. Itt mindjárt föltűnő, hogy Batthyáni libellusunknak új címet adott, mely a kéziratban nemcsak hiányzik, de a szöveg természetével is ellenkezik. *Serafin* érseket elnökölteti a zsinaton, holott 1104-ben meghalt, tehát 1112. v. 14-ben nem elnökölhetett. Alaptalan továbbá, hogy a többször idézett esztergomi zsinat *libellusa* a bolduai sacramentár libellusával azonos volna. Mondjuk ki röviden, a Codex felirata: *libellus in ordine romano* is hibás, mert ezen címet megdönti a könyv tartalma, nem lévén az egyéb mint az úgynevezett «*Micrologus*» XIII. századbeli másolata. *Μικρολόγος*, *micrologus liber in epitome specie* (Du Cange, Gloss. IV. 394.), a római ordoknak összehasonlítása és egyeztetése az eltérő particularis egyházakban levő szertartásokkal. «Ex illis antiquis auctoribus Amalarius et qui sub humili nomine latere volunt Micrologus, írja *Mabillon* (Mus. ital. II. III.), libellos de ordine Romano studiosius rimati sunt atque ex eis aliarum ecclesiarum ritus aut correxerunt aut illustrarunt.» A régi muri monostornak könyvtárlajstroma (L. Becker G., Catalogi Bibliothecarum antiqui. Bonn. 1885. 251. l.) szabatosabban egy XII. századbeli kéziratot említ: *Item liber miraculorum, et in ipso Romanus, Ordo qui vocatur Micrologus*. A steinfeldi kolostor jegyzéke (XII. sz.) unus de ordinibus micrologus, penitentiale, a Whitby apátságé (1180. k.), *micrologus de missarum officiis*, végre a sz. Móríczról címzett naumburgi zárdáé: *micrologus de ecclesiasticis ordinibus* (XII. sz.) idéz. (Becker, 218. 227. 271.). Szerzője biztosan nem tudatik, szent *Ivonak*, a tudós chartresi püspöknek tulajdonítják a nagyhirű *Histoire de la France* (U. k. Paris. 1868. X., 520. k. l.) szerzői. Véleményük védveül hivatkoznak a névtelen moelcki biografusra (Anony. Mell. s. XII. de scriptoribus ecclesiasticis, Fabriciusnál, Bibliotheca Ecclesiastica Hamburg. 1708. I. 155.) *Ivo Cartonensis*, írja, (1092.) scribit sententias de divinis officiis. *Wharton* H. (Userii, de Scripturis et sacris vernaculis históriájának kiadásában. London, 1690. 395.) a Lambeth palace library-ben (alapította Bancroft R. k. é. 1604—10.) egy kéziratot (1090.) talált, *Ivonis episcopi Carnotensis, lib. de Ecclesiasticis officiis*. «Constat, folytatja, Capitulis LXXI. Ex his orto priora quae de nocturnis vigiliis, de matutinis laudibus, de prima, de tercia, de sexta, de nona, de vespertina synaxi et de completorio inscribuntur, nondum quod scio prodierunt. Sequentia

LXII. micrologum constituunt. Ultimum quod de Missae singularumque eius partium auctoribus agit, Micrologo deest.» A lambethi kéziraton kívül egy *oxfordi*, *cambridgei* és *vaticani* codexben Ivo a mikrológ szerzőjének állítatik. E véleményre hajlunk mi is, de bár ki legyen ezen egyveleg gyűjtője s rendezője (L. Fabricii, Bibliotheca Latina m. aevi. Mansi-féle kiadás. Padua. 1754. V., 78. k.) a XII-dik századnál alig lesz régibb. Sz. *Anselm*, lucai püspök († 1068.) és VII. *Gergely* pápa († 1085.) idejéről emlékezik az mindkettőről: «sed reverendae memoriae Gregorius Papa fecit quod beatus Anselmus Lucensis Episcopus ita ab eo didicisse se testatus est.» Az utóbbiról: «nam et illi sedi nostro tempore talem Deus gubernatorem, reverendae inquam memoriae Gregorium Papam imposuit.» (Pamelius lyoni kiad. XVII. és XIV. f. 475. k. l.) Ugyanott és szórványosan többször is hivatkozik az ordo romanusra, dicséri az állítólag sz. Jeromos által szerzett Comes, vagy Lectionariumot (L. Vallarsit, Op. s. Hieronymi XI., 607. k. l.) és visszaveti a mainzi 1080-diki zsinat szabványait a bőjtéről. (XXV. f. 480. l.)

A Micrologust, vagy is parvus sermot, Pamelius J. († 1587.) löweni hittudor s brugi kanonok adta ki. le van nyomtatva, Maxima Bibliotheca Veterum Patrum et antiquorum scriptorum. Lyon. 1677. XVIII., 472—90.). Ezen kiadással élt Batthyánink. Migne ismételte: Patrologiae latinae Cursus completus. Paris. 1853. CLI. 979—1022. Hibáztatni kell e tekintetben Batthyánit, hogy Pamelius szövegét codexünk szövegeivel összezavarta, közbe csúsztatván a libellus in romano ordine tartalmába idegen részeket. (L. p. o. 159. 166. 183. 6. l.) B. kiadását jegyzetekkel látta el ugyan, melyeket más írók felhasználásával állított össze, idézi is többször az írókat, de idézési módja nem nyugtat meg eléggé. A fentebbi érvek önként kínálkozó eredménye, *codexünk micrologusa, régi, azaz valószínűleg XIII. századbeli magyar könyvmásoló műve*. Ezeket figyelembe ajánlva, áttérhetünk most a többi kéziratot ordinariusok ismertetésére.

Az 1279-ben tartott budai zsinat (L. Knauz, Monum. Eccl. Strigon. Esztergom. 1882. II. 136. 1280-ra teszi) azt határozta: «Librum qui dicitur *Manuale*, habeant singuli presbyteri parochiales, ubi contineatur ordo baptismi, extremae unctionis, et huiusmodi nec non libros alios, in quibus possint tam diurnum, quam

nocturnum officium celebrare. (XLII. f. Péterffynél I., 115.) *Dömötör* bibornok esztergomi érsek (1379--1387.) még ma fönlevő statutu-
maiban (Egyet. könyvt. 73. sz. cod. Batthyáni, i. h. III. 259.) egy
szerkönyv, az ordinarius, emlékezetét e szavakban örökíti: «In
quibus autem diebus et quibus vestibus ecclesiae nostrae mi-
nistri uti debeant *constitutioni scripte* in eadem ecclesia et
consuetudini committimus relinquendum.» Eme rendeletet szó-
ról szóra újra kihirdette *Szécsi* D. bibornok 1450. (L. Con-
stitutiones synodales A. E. Strig. Esztergom. 1865. 12. 13. l.)
és az 1493-diki esztergomi zsinat. (Péterffy, I. 214). A pozsonyi
káptalan (1425—32-ről) könyvtárában meg volt egy legalább is
XIV. századbéli könyv: de rubrica Strigoniensi, qui incipit Ordo
Romanus, in asseribus cum rubeo coopertorio bene ligatus. (Ipolyi,
f. i. h. 169.). Egy másik kézirat czíme (64. l.): Item unum librum
de rubrica Romana qui incipit in nomine domini incipit ordo
Romanus, in pergameno et asseribus cum rubeo coopertorio bene
ligatus. Végre (67.): Item unum librum in pergameno in parvo
volumine cujus rubrica incipit de jejunio autumpnali, cum cruce
nigra suprascripta et asseribus cum coopertorio albo. Örökké kár,
hogy ezen kincsek tudomásomra teljesen elvesztek!

Fennmaradt egy csekély maradványa szerkönyveinknek Ara-
nyosi (Gellértfi János codexében, melyet *Csontos* (M. Könyv-Szemle.
Budapest. 1879. 69. k.) és *Szilágyi* S. (Catalogus Codicum Bib-
liothecae Universitatis scientiarum Budapestinensis, Budapest. 1881.
59. k.) leirt. A kézirat, melyet az egyetemi könyvtár érdemes igaz-
gatója előkelő szivességgel több havi használatra átengedett, latin
hittani egyveleg, a XV. századból, papírra írva, VIII. r., száma
73., I. és 402 l. Másolója vagy szerzője sem nevet, sem évszámot
nem említ, de a könyvecske szövegéből mindenki meggyőződhetik,
hogy irodalmunk ezen ma legrégebb ilyenmü maradványába a
XIV. század végére és a XV. elejére terjedő időszak állapota
nyilatkozik. Vélekedésem szerint *Szécsi* Dénes bibornok korára
vall. Lássuk immár azon adatokat, melyek a mű szerkesztési ide-
jére vonatkoznak, s benne magában feltalálhatók. Czímzése: Inci-
pit *rubrica Strigoniensis*. Et primo in aduentu domini. Tévedne, ki
azt hinné, hogy a következőkben 1.a.—38.b. az esztergomi főegy-
ház ünnepeinek, szertartásainak, tartályainak rendét föllelheti. Ha
szemügyre vesszük rubricánknak tartalmát, egy a Szepességben,

mely megye tudvalevőleg az esztergomi főmegyéhez tartozott, a főegyház ordinariusából, kihagyásokkal s némi változásokkal készült kivonatra olvad le, sőt még az sem igazolható be, hogy magával az eredeti kivonattal, mely leginkább a papima elmondásával foglalkozik, állunk-e szembe, az irásból és nyelvészeti hibákból következtetve, úgy látszik, a rubrica egy későbbi másolótól származik. A kivonatnak, melyben az ordinarius Strigoniensis nem egy mürésze veszett el, irálya darabos s homályos, szerzője néha a szertartások mysticus értelmét magyarázza, mostani alakja pedig kétségkívül nem az eredeti. Szándékunk levén egyházi irodalmunk ezen mindenestre kiváló emlékeiről kritikailag más helyen nyilatkozni, itt lehető rövidsége törekedve, csak még azon megjegyzést teszszük, hogy az erdélyegyházmegyei Batthyáni-könyvtár kézíratai névsorában (Kiadta Beke A. K. Fehérvár, 1871. 380. sz. 37. l.) találhatik egy hártýára írott Sacerdotalis (Missale?) cum calendario a XV. századból, melyről nem mondatik magyar-e? s van-e hozzáfűggesztve rubrica? Végre *Csontos*i (L. «Magyar Könyv-Szemle» 1881. k. l.) Olmüczben, a néhai Jézus-társasági brünni könyvtárból származó s 1606-ból való magyar fordítását fedezte fel a VIII. Kelemen P. által újra kiadott római breviarium közönséges rubrikáinak. Ezzel a kézíratos ordinariusok ismertetését befejeztük.

IV.

Nyomatott ordinariusok.

Közöljük ezennel az előttünk ismeretes nyomtatott ordinariusokat idő szerinti sorrendben, könyvészeti és tárgyi magyarázatokkal. Mielőtt azonban ezt tennők, legyen szabad a főegyházainkban divott szertartási ordóról a következőket előre bocsátani. Mint általában tudva van, a szertartások pontos megtartására, a káptalani chorusra felvigyázni, azt kormányozni az éneklő kanonokhoz tartozott. (L. az esztergomi 1397. visitatiót i. h. 312., a váradi káptalan legrégibb statutumait 1374-ből, k. Bunyitay V. Nagyvárad. 1886. 94. k. l.) Az ordót a legrégibb időben a cantor szerkesztette, később ő vagy helyettese a succentor jegyezte be a már meglevő ordonariusokba a változásokat. (L. Binterim A. J., die vorzüglichsten Denkwürdigkeiten der chr. kath. Kirche. Mainz. 1827. IV. 1, 239. k. V. ö. Du Cange, Gloss. I. 774.) A fennidézett

egyetemi codexekben (188. a.) van egy töredék, mely Tamás székesi olvasó kanonok 1470-ben írott jegyzését sz. Iván ünnepéről és nyolczadáról tartalmazza. Minekutánna pedig az ordinariusok ki lettek nyomtatva, az eféle bejegyzésekkel együtt láttak napvilágot, sőt mi több, egyes ilyen csak bizonyos elmúlt évre szóló rendet folyton ismételt.

A nyomtatott ordinariusok közt a legelső és kiváló becsénél fogva legnevezetesebb, sulzbachi *Stuchs* György sajtójából 1496. október havában került ki. *Stuchs*, ki *Stüchs* és *Stöchsnek* is nevezi magát, leginkább liturgicus könyvek kiállításával volt elfoglalva. (L. Weale, *Cat. miss. r. l.* 290. l.) *Feger* Tibold, budai könyvkiadó részére 1490. és 1498-ban Missaleket nyomtatott, secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis. (L. *Panzer* G. V., *Aelteste Buchdruckergeschichte. Nürnberg. 1787. Vorber. 87. l. Kapp F., Geschichte des deutschen Buchhandels bis in das siebzehnte Jahrhundert. Lipse. 1886. l. 142., 283. k. 435. Weale, Catal. miss. r. l. 176. 7. k)* Czimlappal ezen Ordinarius Strigoniensis, mely szinte a pozsonyi társaskáptalan könyvtarából (In *Bibl. Széch. Regn. mancum exemplar Posonio per me adlatum, irja Horvát I. l. r. E. H.)* jutott a nemzeti múzeumba (XXX. A.) nem bir, mert első tiz vagy tizenkét levele hiányzik. A b11j kezdődik a nagykarácsonyi isteni szolgálat: «In summa missa prius ad processionem Asperges me, vt moris est cum v. et oracione: vt in libro R. Verbum caro. Sequitur introitus.» Colophon: *Anno cristi MCCCXCVI. per opificem Georgium Stuchs de Sultzpach. Nurnbergi. Nonas Octobr.* Kis VIII. r. gót vörös és fekete betűkkel. A levelek alján következő ivjegyek vannak: b11j. b111j. c. c1j. c11j. c111j. d. d1j. d11j. d111j. Az e hiányzik, következően e1j. e11j. e111j., az f előtt ismét hiányzik egy levél, melyen a nagyszombati szertartások leirvák, ezután f. f1j. f11j. g. g1j. g11j. g111j. h. h1j. h11j. h111j. i. i1j. i11j. i111j. k. k1j. k11j. k111j. l. l1j. l11j. l111j. l. v. m. m1j. m11j. m111j. m. v. Az utolsó lap üres, összesen 78 levél. (16, 6×11. 1.) Egy lapon rendszeren 32 sor áll. A szöveg, melyről alább lesz alkalmunk értekezni, szakadatlanul foly. Ezen Ordinarius utolsó lapjának hasonmását az 1-ső mellékleten adjuk.

Ordinariusunk, mely hazánk első nyomdai terméke, Hess A. budai krónikáját (1473.) huszonhárom év mulva követte, nemcsak

a legnagyobb hazai bibliografikus, de általán a ritkaságokhoz tartozik. A sajtó XV. századbeli szertartási könyvek során a hetedik helyet foglalja el. — Az ilyenmő kibocsátványok, a *Schöffler*-féle kiadáson kívül, melyről megelőzőleg említést tettünk, így következnek egymásután: Mainzi directorium, a marienthali nyomdából 1468—82. k. e. címzéssel: In presenti libello continentur aliqua notabilia ex registro Maguntin. *ordinario* et a quibusdam expertis extracta siue collecta. Qualiter officia misse de sanctis et de tempore secundum frequentiore vsum in predicta maguntin dioecesi per anni circulum seruari consueuerunt. pro nuellis et alijs presbyteris huiusmodi vsum ignorantibus sub emendatione tamen melius senciencium breuiter annotata. (L. Falk F., die Presse in Marienthal in Rheingau und ihre Erzeugnisse. Mainz. 1882. 24. k. l. Centralblatt für Bibliothekswesen, Lipsce. 1888. V, 207.) E címmel, csekély változással jelent meg egy másik, hely és év megjelölése nélküli ős nyomtatványban, melyet Hain II, 85. *3634. ismertet. Legnevezetesebb eltérés, hogy: notabilia ex registro Maguntinensi után áll *directoría* s a végén salutis (? saluis) tamen cuiuscunque ecclesie consuetudinibus. Ezután következnek a baseli 1480., a constanzi 1481., salisburyi 1488. s a mainzi 1493-ból ismét ezen bevezetéssel: In presenti libello continentur aliqua pro celebratione missarum secundum frequentiore cursum diocesis Maguntinensis *directoría*. Utána 1505-ben következik:

Ordinarius Strigoniensis. Vörös nagyobb betűkkel, gót izlésben. Nyolczadrétü (17, 4X12) gót vörös és fekete betűkkel kiállított munka, 147 számozatlan levéllel, melyek A—S. VI. jegyekkel vannak jelezve. Egy lap rendszeren 27 sorból áll. Kötése az eredeti fatábla bőrháttal. Az esztergomi főegyházi könyvtárban két példányban van meg. (L. IV. 19. és 21.) Mindkettő csonka, de együttvéve az egész könyv kikerül. A szöveg A1j. levelen kezdődik, következő fölirattal: Ordinarius seu ordo diuinus secundum ritum et consuetudinem alme Strigoniensis Ecclesie. Incipit feliciter. Olasz stylü initiale R. a *Rubrica*-ban: seu consuetudo ecclesie Strigoniensis metropolitanae et primo de vigilia beati Andreae apostoli. Zársorai: Ordinarius Strigoniensis accuratissime reuisus feliciter explicit: *Venetüs* per *Lucantonium de giunta* florentinum: Impensis Johannis pap: librarij budensis impressus. Anno ab incarnatione dominica MCCCCV. pridie Kal. Augusti.

Sajátos, hogy e kevés sorban, az egyik példányunkban (19.) két sajtóhiba reusus s Lívcontonium fordul elő. Alatta Giunták nyomdabélyege L. A. betűkkel. *Pap* vagy Paep J. budai könyvtáros költésén 1498—1515. több szertartási könyv jelent meg, nagyobb részt a Giuntáknál Velenczében kiállítva. (L. *Kemény* J. magyar és erdélyi nyomdászok külföldön 1472—94., s a budai könyvtárosok: Új magyar muzeum. Pest. 1857. VII. l. 129. k. l.) Régi tulajdonosa az utolsó üres lapon beírta nevét: Iste liber pertinet ad Thomam presbyterum de Galamboch et emptus d. XVI. 1524. Bonarum quippe mencium est ibi culpam agnoscere vbi culpa non est. — Pete iniquum si vis habere aequum. *Galamboch* Tamás Forgách Margit († 1533.) udvari káplánja, a szertartásokban jártas férfiú volt, mint ez kitűnik a törlésekből, javításokból és egyéb bejegyzésekből, melyeket a szövegen véghez vitt. Kivüle már egy régiebb kéz f. 11. b. a lapszélén észrevételezte: Item anno domini 1518. festum annunciationis Mariae virginis venerat feria tertia post pasca. Találatnak még utólagos bejegyzések 1584. 92. 94. évből. Figyelemre méltók (A. 11j. r.) az ordinarius szavai: Sic utitur nunc ecclesia Strigoniensis de voluntate reverendi domini *Michaelis episcopi Milkoviensis*, vt scripsi secundo modo, vt in libro *rationalis*¹ declaratur in cap. VII. de sanctorum festivitibus. Az idézett liber rationalis *Durant* V. mendei püspök († 1296.) 1286. szerkesztett rationale diuinorum officiorum, mely 1482. a Walch-féle velencei kiadásban (Hain II., 293. *6486.) Rubricae septimi libri név alatt olvasható. Mihály *Toronyi Mihály*, ki 1471—87 mint érseki helynök és esztergomi segédpüspök hivataloskodott. (L. Knauz a milkói püspökség. Magy. Sion, 1867. V., 407. l.) pártfogásával jött létre Feger T. kiadásában 1484. Mátyás király parancsára egy esztergomi breviarium, és Ratdolt E. nyomdásznál 1486. a missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.

Könnyebb áttekintés végett hasonlítsuk már most össze az

¹ Sz. István király a székesfehérvári főegyháznak Thuróczy szerint (L. Chronice. c. 2. Ratdolt-Feger augsburgi 1483. kiadás) ajándékozott quaedam donaria sempiterna memorie digna duo s *rationalia* quorum utrumque habebat oram contextam septuaginta quatuor marcis auri purissimi et lapidibus pretiosis. Mely rationale alatt főpapi öltözetet az ó-szövetségi ephodhoz hasonlót kell értenünk. L. Du Cange. Glossar V., 598. Ilyenmű püspöki ruha a regensburgi főegyház kincstárából látható a müncheni nemzeti múzeumban.

elősorolt 1496. és 1505-ki esztergomi ordinarius szövegét, amennyiben bibliografikus kutatásunk keretébe bele illik. Nagyban a két szerkönyv megegyezik tartalmára és berendezésére nézve, a tulajdonképeni szövegeltérés csekély. Érdekesek a chronologicus jegyzetek, melyek mind a két példányban találtak. Így p. o. Vízkereszt utáni első vasárnaphoz: Item quodocunque contigerit quod nullus dies dominis mediabitur inter octavam epiphaniae domini et dominicam septuagesime. Sicuti enim contigerat evenire anno domini M. CCCC. LXXVIII. tunc omnia officia dominicalia debent expleri diebus ferialibus. (1496. k. c11j. b.). Hasonlóképp (h. a.) Item anno domini MCCCC. LXXXI. festum s. ioannis baptiste venerat die dominico inter octavas corporis xristi, festum sancti Ladislai regis et confessoris similiter feria quarta. Álljon itt még az egy esztergomi főegyház fölszentelésére vonatkozó hely, mely mind a két ordinariusban ugyanaz. Minekutána megemlített: Nota quod in dominica post festum sancti Martini episcopi et confessoris celebratur semper dedicatio alme ecclesie Strigoniensis, rendeletileg reá következik: Nota quod quodocunque contigit venire festum sancte elizabeth in octava dedicationis ecclesie in octava dedicationis ecclesie, tunc festum sancte elizabeth debet celebrari feria secunda . . . Sic enim venerat anno domini quo scribebant MCCCCLXXX. Et de mandato domini revendissimi Milkoviensis. Ita fuit in ecclesia Strigoniensi anno prescripto. Item consuetudo alme ecclesie Strigoniensis est talis. Quod ultima dominica videlicet vigesima quarta debet celebrari semper loco suo. Si aliquod, folytatja alább, festum celebre vel tabulatum et ipso die non occurrerit, immo etiam si octava dedicationis venerit ipso die. Adhuc dominica tenetur: et dedicatio vadit tantum per suffragium. Sic etiam venerat anno domini quo scribebatur MCCCCIXXX11j. sic etiam tenuimus prescripto anno de mandato reverendi domini Michaelis episcopi Mikoviensis. Sed tamen *aliqui domini contradicebant*. Hivatkozás történik a *liber capitularisra*, melyben a rövid capitulák leirvák, a lectióknál pedig a nyomtatott breviariumokra (lectiones habes in libris impressis) utaltatik. Egyházi zenekedvelők figyelmébe ajánljuk, hogy az úgynevezett «Kirie» ének sokféle dailama (P. o. Cunctipotens.) sőt szerzői is említettnek. (Baxa. Kápolna.) Kutatván a krakói egyetemi könyvtár liturgicus kézírataiban, egy XV. századbeli Choráléra akadunk (Inv. 126. 2. 1. 26.),

hol ezen fölirattal: Sequitur *vngaricum* Kyrieelison, notája közöltetik. Ezen Ordinarius utolsó lapjának hasonmását lásd II. mellékletünkön.

Négy év multán könyvkiadónk Pap J. költségén Giunta betűivel nyomtatott Velenczében 1509-ben *Ordinarius Strigoniensis*. (1574. Oct. Széch.) Ezen vörös gót betűkkel szedett cím alatt, négyszög keretben sz. Béla püspök fametszetű képe. Pap betűs jelvénye s neve Johannis Pap librarii Budensis. Nyolczad-rétű, kötése egykorú, a fatáblához 64 cm. vasláncz van erősítve, melylyel a szerkönyveket (innen: *bancalia*) a padokhoz lekötni szokták, áll száztiz, rendszeren 31 soru, levelekből, jelzése A. 1j—P. 111j. Az utolsó üres. *Hemptner* Flóris ajándékából 1814. a nemzeti múzeum könyvtárában. (Dono obtulit 1814. Museo nationali P. Florianus Hemptner e S. P. Exhortator R. Acad. Psoniensis.) Mátray G. könyvtárnok a könyvtábla belső oldalán ezeket jegyezte: Simili catena ferrea, ast dimidio brevior, provisum est opus 4296/Fol. Széch. Pelbarti de Temesvár Sermones pomerii de Sanctis hyemales et aestivales. Argentorati. 1506. fol. min. Végződik gót rubrumban, e Colophonnal: Ordinarius Strigoniensis accuratissime reuisus feliciter explicit. Venetiis per Lucantonium de giunta florentinum. Impensis Johannis pap librarii budensis impressus. Ki volt állítva 1882-ben a könyvkiállításon Budapesten. (L. Kalauz az orsz. m. ipar- és műzeum részéről rendezett könyvkiállításhoz. Budapest. 1882. 198. l.) Eltekintve néhány lényegtelen eltérésektől és sajtóhibáktól az 1505-diki kiadásnak ismétlése. Ugyanazon év, 1509-ben,

Haller János krakói nyomdájában készült az *Ordinarius secundum veram notulam siue rubricam alme ecclesie Agriensis de obseruatione diuinorum officiorum et horarum canonicarum*. Ezen sokféle irányban nevezetes könyvet első leírta *Janozki* J. D. A., a derék lengyel biográf († 1786.) kijewi kanonok: Nachricht von denen in der hochgräflichen-Zaluskischen Bibliothek sich befindenden raren polnischen Büchern. Breszlau. 1753. III., 154. *Panzer* (VI., 452. 34. sz.) után említi *Horvát* J. (l. r. E. H.) és *Estreicher* K., polnische Bibliographie des XV—XVII. Jahrhunderts. Krakau. 1883. 7. l. Gróf *Zaluski* J. A. kijewi püspök, ki életírója Janozki szerint (Janociana, sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae. (K. Linde. Varsó. 1819. III. 379.) Varsaviensis Bibliothecae publicae conditor,

polonicaeque litteraturae aevo superiore instaurator: superatis tot ac tantis casibus rerumque discriminibus (Kalugába számkivettetett) Varsaviae 7. Id. Jan. anno s. h. 1774. ad finem mortalitatis accessit. Könyvtára, melyet a nagy hazafi nemzetének hagyott¹ Pétervárra czipeltetvén a fennevezett ordinarius is odakerült. Kérelmemre a m. t. Akadémia az év elején a pétervári könyvtár igazgatóságától rövid időre kérte, de hasztalanul. Idén májusban Krakkóban fordulván meg, a minap elhalt *Polkowsky* J. h. örkanonoktól, ki a magyarok iránt legnagyobb szívességgel viseltetett, megtudtam, hogy a Zaluski-féle példányon kívül még három létezik: Krakóban a Czartoryzky hercegi könyvtárban, Lembergben az Ossolinski gyűjteményben és Tarnowski K. magángyűjteményében. Czartoryzky példánya, mely az eredeti főuri kötésben, barna préselt bőrben nemes renaissance izlésben, Ord. Agr. czímmel (XXVII. G. 11.) díszlik s gyönyörűen van föntartva, a könyvtár helyiségein kívül nem lévén kapható, a m. t. Akadémia lekötelező készséggel a lembergi példányt részemre kieszközölte, s több heti rendelkezésemre bocsátotta, mely alkalommal ezen ritka kiadás a bibornok herceg-primás könyvtára számára lemásoltatott. Különben Zaluski püspök példányában hiányzik az első lap sz. János evangelista, ki előtt egy püspök térdel, Estei *Hippolyt* (?)² a nürnbergi iskola modorában készült fametszetével. Janozki leírásában csak a záradékot közölte: Ordinarius sive rubricella ad veram notulam alme Agriensis ecclesie Regia in civitate Cracoviensi Impensis spectabilis viri Johannis Haller impressa Anno salutis nostre Millesimo CCCC. IX. vltima marcij. In vigilia sanctorum apostolorum Philippi et iacobi sortita est felicem finem. Laus Deo (Glorioso. (VIII. r. gót. v. f. b. számoz. 133. l. s. a. — r11j. 28. s.) *Haller* J. ki Krakkóban 1505—25. működött (L. Estreicher f. i. h. XXXVII. l.) ugyanazon nürnbergi családból való, melynek más ága a XVI. században Erdélybe átköltözvén, később grófi rangra emeltetett. (L. Kemény f. i. h. 134. l. Nagy I., Magyarország családai V., 26.). Ugyancsak Haller J. sajtójából került 1511-ben ki, az 1465-ben kelt

¹ Kéziratait szinte Janozkink ismertette i. e. a. specimem codicum manuscriptorum bibliothecae Zaluscianae. Dresda. 1752. L. K. «M. Könyv-Szemle» 1887. 265. l. Ballagi A. a pétervári cs. könyvtár ismertetését.

² Vagy talán helynöke *Vajnai* István püspök, kiről Smith M. Episcopi Agrienses. Nagyszoubat. 1768. II, 202.

szent Szaniszló élete, *Dlugosch* J. hírneves lengyel történésztől, melyben a magyar szentek: Béla, László, Zoerard és Benedek, István, Gellért, Dömötör, Imre foglaltatnak. (f. 90. 105. 107. 110. 119. 121. 125.).

Kiindulva azon viszonyból, melyben az egri megye mint suffraganea az esztergomi érseki székhöz állt: «Qui inde iam fere ab ipsis Christianae Religionis in Ungaria primordiis, caput secundum Regiam Majestatem in Regno omnium Ecclesiarum fuit, ex quo Religionis cultusque divini in toto Regno vel tuendi vel augendi praecipua semper ratio dependit» (1550-diki országgy. 18. cz.); méltán azt vélelmezhetnők, hogy Ordinarius, ha nem is egészen, de nagyobbrészt az esztergomival megegyez a főntdicsért nevezetes canon szerint «ad celebranda diuina officia ordinem quem metropolitanitani tenent comprovinciales eorum observare debebunt». Ellenben mind a kettőnek párhuzamos rajzképe begyőzné, hogy az egri megye sokban a szertartásokra nézve, saját, az esztergomitól eltérő tartályait és szokásait követte. Nem foglalkozhatunk ama eltérő dolgokkal, a melyek benne foglaltatnak, mert ez e helyen nem a mi föladatunk, azért ez eltérés részleteibe nem is bocsátkozhatunk, de mégis szerkönyvünknek, mely egyházi latinságának egyszerűsége tisztasága által feltűnik, egynehány különösségét említetlen nem hagyhatjuk.

A második levélen (A1j.) kezdődik az ordinarius ezen bevezető szavakkal: Ad laudem et honorem indiuidue sancte trinitatis glorioseque virginis marie. Et sancti Johannis evangeliste patroni huius alme ecclesie Agriensis sequitur *ordinarium* de observatione horarum canonicarum. Tartalmából állításaink igazolására három helyet közlünk, melyekből eléggé fog kiviláglani nyelvészete s mennyiben üt el a régi egri ritus az esztergomi főegyházétól. Lássuk mikép történt meg Egerben februárius másodikán a gyertyaszentelés szertartása a reá következő körmenettel: «In festo purificationis virginis marie, rendeli könyvünk, ante missam intrant scholares cum processione cum antiphona. Maria intacta. Et statim post tertiam pontifex seu missans incipit Asperges festiuale. Uerbum Caro. Oratio ut in libro propria Exaudi quesumus domine plebem. Finita oratione descendunt processio ante aram sancte crucis cum antiphona Senex puerum. Sine Gloria. Qua finita incipit pontifex primam benedictionem ignis per orationem. Finita oratione inci-

pitur per succentorem antiphona. Ave gratia plena. Deinde sequitur alia oratio. Omnipotens sempiterna deus. Posthoc antiphona. Adorna thalamum tuum. Postmodum sequitur tertia oratio. Domine deus omnipotens. Qua finita sequitur antiphona. Responsum accepit symeon. Postea immediate sequitur benedictio cereorum cum prefatione. Qua finita statim sequitur vna oratio. Omnipotens sempiterna deus qui per moysen. Qua terminata cantor incipiat antiphonam. Lumen ad reuelationem. Ps. Nunc dimittis cum Gloria Patri. Et post quemlibet versum psalmi repetitur antiphona. Lumen ad reuelationem. Interim candelae accendantur. Et per pontificem aspergantur et thurificentur. Finito psalmo sequitur oratio sine versiculo. Illumina quesumus domine. Postea fit processio extra ecclesiam solam circum-eundo cum responsorio Gaude Maria. Domini autem et omnes clerici in manibus in processione portare debent candelas consecratas. Et intrando ecclesiam, stet in corpore ecclesie ad duas partes. Pontifice autem ante altare beate virginis cum ministris stante. Finito Rrrio sequitur per missantem. Responsum accepit symeon, cum Oratione. Da quesumus domine populo tuo. Qua finita succentor incipit antiphonam. Cum inducerent puerum iesum cum psalmo Benedictus dominus deus israhel, in primo tono. et sic intrant chorum. Finito psalmo et repetita antiphona post psalmum immediate sine versiculo dicitur ante magnum altare Oratio. Perfice in nobis domine. Postea immediate sequitur introitus misse. Suscepimus deus per totum vt in libro habetur.» Ezen szertartás több rendben tetemesen különbözik az esztergomi missale 1484. (CVIII. l.) és 1496. ordinarius sok tekintetben rövidebb szövegétől. Például felhozzuk tovább az egri szerkönyv nagycsütörtöki rendeletét, mely a nyilvános vezeklők kiengeszteléséről szól. Ez ekép hangzik: «Ordo in introductione penitentium. Item finitis omnibus horis versus pulsetur cum magna campana. Ad chorum congregatis omnibus clericis dominus episcopus cum suis ministris ad hoc tabulatis indutis vestibis rubeis, videlicet cappa habens mitram et baculum pastoraalem. Et cum eo alii sex dyaconi et totidem subdyaconi ex sacerdotibus festiuitatis tabulati dalmaticis induti. Et dominus archidyaconus cathedralis alba solum cum stola indutus pedibus nudis habens sceptrum ligneum in manu procedat de sacrario ad porticum ecclesie stantibus penitentibus ante fores ecclesie. Solosma után feloldoztattak: *postea dominus episcopus* aspergat eos aqua

benedicta et thurificet. Deinde immediate tangat quemlibet ipsorum cum baculo pastoralis et dicat. Exurgite qui dormitis, vt in libro. Tres vel quattuor interim ex ipsis tangendo. Quibus finitis penitentes seorsum accedant ad dominum episcopum adorare in faldisterio habentes candelas ardentis in manibus, et tenentes ligna super capita eorum. Et dominus episcopus osculetur eos. Mulieribus autem ad osculandum prebeat annulum episcopalem. Et penitentes frangant ligna super capita eorum et vadant ad priorem locum vbi se prosternant sicut prius. *Deinde dominus episcopus dicat* hanc orationem. Presta quesumus domine. Finita oratione dyaconus dicat humiliare vos ad benedictionem. Sequitur oratio benedictionis. Effunde quesumus domine cum aliis sequentibus. Ultimo annunciat eis archdyaconus qui infra spacium anni instantis preparant se ad curiam Romanam per absolutionem, quia ista non est absolutio sed reconciliatio.» Ezen cerimonia igen hasonlít a rómaihoz, mi a fennebb idézett római ceremonialéből kitűnik. (L. eme ritus magyarázatát Lonovicsnál, Népszerű egyházi archeologia. 3. k. Pest. 1865. I. 183. k. 1.) Szent Márk körmenetének s buzaszentelési ájtatosságának megtartásában szintén különbségek fordulnak elő, mint ez az egri szokás szerint elrendeltetik: «C Ordo in consecratione segetum. Item statim post missam canitur sexta. Qua finita erit processio ad segetes cum antiphonis Surgite sancti. Regina celi et hymno Uita Sanctorum. Et in processione erunt quattuor astantes dalmaticis induti quattuor *tecas reliquiarum* portantes, qui etiam quattuor euangelia cantabunt. Et choratores quattuor erunt ceroferarii. Aqua benedicta et incensum portetur. Et dum peruentum fuerit ad locum vbi segetes debent consecrari: primum duo iuuenes flexis genibus canunt letaniam vt in ieiunio. Et dum peruentum fuerit in letania ad locum. Ut nos exaudire: pontifex seu consecrans segetes dicat tribus vicibus, ut segetes istas: fructus et vineas benedicere, et cetera. Ut habetur in libro. Chorus semper respondeat. Te rogamus audi nos. Deinde pueri prosequantur. Ut nos exaudire usque finem. Finita letania dicitur. Pater noster. Credo in deum. Deinde dicitur oratio. Pietatem tuam, versus orientem. Dicta oratione sequitur antiphona Ego sum. Interim petit benedictionem. Et cantabit Inicium euangelii sancti Mathei. Liber generationis versus orientem. Finito euangelio sequitur alia oratio. Benedic domine vt in libro. versus orientem. Deinde sequitur alia oratio, versus occidentem.

Post hoc initium euangelii sancti Marci. Ecce ego mitto, ad eandem plagam. Deinde sequitur alia oratio ad eandem plagam. Post hec sequitur tertia oratio versus meridiem. Et postea initium euangelii sancte luce. Fuit in diebus herodis, similiter ad eandem plagam simul cum oratione. Deinde sequitur quarta antiphona versus aquilonem. Et post hec initium euangelii sancti iohannis. In principio erat verbum. Dicto euangelio pontifex statim incipit consecrationes segetum vt in libro habetur. Quibus peractis aspergit et thurificat ad quattuor partes. Postea redit processio cantando antiphonas. Auffer a nobis. Et pueri humili prece. etc. Tandem ante portam castris incipitur hymnus. De patre verbum. Et ita intrant ecclesiam. Finito hymno dicitur: Regina celi, cum versiculo et oratione.» Az imént említett esztergomi ordinarius 1496, valamint *Oláh M.* agendája 1560-ból rövidebb szertartást tartalmaz.¹

Ugyanezen egri Ordinarius 1514-ben Schaller Jakab, budai könyvárus költségén nyomtatott frankfurti Miklósnál Velenczében. Nyolczadrétű 127, de hibásan számozott levélből, 29 sorból álló nyomtatvány, gót izlésben, vörös és fekete betűkkel kiállítva. Itt-ott találatnak lineák a hangjegyek bejegyzésére, de ezek hiányoznak. *Jankowich*, a könyvecske egykori tulajdonosa,² a gyarló újabbkori papirkötés belső tiszta lapjára azt észrevételezte: Exemplar libri unicum, quod in orbe Hungarico existit; mihez folytatólag Mátray a következőt jegyezte: emtum e collectione II-da Nicolai Jankowich mense Februarió 1852. Flor. 7. et 12. xis. (Nemz. múz. Hung. e. 1532.). E ritka, tudunkra eddigelé egyed-kiadásnak czímlapján olvasható: Ordinarius secundum veram notulam siue rubricam alme ecclesie Agriensis de obseruatione diuinorum officiorum et horarum canonicarum. Ez alatt egy fametszet, mely szent János evangelistát, amint a titkos jelenések könyvét írja, tünteti fel, Schaller nevével és monogrammjával. Zársorai következők: Ordinarius siue rubricella ad veram notulam alme Agriensis Ecclesie Impressum Uenetiis per Nicolaum de Frankfordia germanum iussu tamen et impensis spectabilis viris Jacobi Schaller Librarii Budensis. Anno M.CCCCC.XIIIj.

¹ Ezen Ordinarius 1-ső és utolsó levelének hasonmását III. és IV. mellékletünk tünteti fel.

² L. Horvát 1803. jegyzeteinek 74. l. B. V. L. értekezését: Magyarországi könyvtárosok a XV-ik század végéből és a XVI-ik század kezdetéből. Tudományos Gyűjt. Pest. 1817. VI, 78.

Die quinto Augusti. Ezen colophon alatt van a nyomdász helyege vörös mezőben. A főtebb leirt példánynak merő utónyomata a chronologicus megjegyzések 1458., 1478., 1484., 1502., 1504. évből is híven ismételtettek.

Hat évvel reá, 1520, az igen serény *Kaym* Orbán budai kiadó örökösei a Giuntáknál újra nyomatták az *esztergomi Ordinariust*. Az első lapot egy fametszet (058 × 67. m.) foglalja el. A boldog-ságos szűz Mária előtt, kit a kis Jézuskával, kinek jobbja áldásra nyulik, a trónon ül, egy öregebb férfiú, talán a kiadó, térdel, balra keresztelő sz. János látható. Alatta gót vörös betűkkel a czim: Ordinarium Strigoniense, s a kiadó betűs jelvénye. Ugyanezen levél második lapján négy distichon van:

Virginei fecunda parens sine labe pudoris.

Que baiulas summum maxima Nympha iouem.

Et prebes cupido niueos aure liquores.

Et retines molli femina casta sinu.

Illi funde preces renouet virtutibus orbem.

Adiuuet hinc thomam (Bakacs?) cardineumque decus.

Distat iter celi: celum tentabimus ire.

Si flectas superos in tua vota deos.

A nemzeti múzeum könyvtárában (Lit. 1275.) a pozsonyi társas káptalan gyűjteményéből jutott. (Horvát, l. r. E. H. In Bibl. Széch. Regn. Posenio adlatus per me e Bibl. Capituli Poseniensis.) A Colophon így hangzik: Ordinarium Strigoniense accuratissime reuisum. Impressum Venetiis per dominum Lucam Antonium de Giunta florentinum. Expensis haeredum quondam Urbani Kaym librarii Budensis. Feliciter explicit. Anno domini M.CCCC.XX. Junii XXVIj. Utánna a quaterniok A—R. registere, alatta a Giuntaféle kisebb nyomdabélyeg. A levelek arabs számokkal vannak jelölve, mindössze 135., 30. sorral egy lapon. Vonalozott sorok a hangjegyek beírására, mi azonban elmaradt. Szövegére és berendezésére nézve kevés kivétellel megegyez az 1509-iki kiadással; p. o. 86. b. olvassuk: Item sanctissimus papa Gregorius vndecimus *eduxit* officium sancte crucis. A 93. b. pedig mondatik: Item ex mandato Rmi. thome cardinalis Strigoniensis constitutum est: de martyribus X. milia militum ecclesie Strigoniensis semper seruet officium loco suo. A

könyv végén három levél van kötve, melynek elsején ad completoriumnál énekelni szokott hymnus: Te lucis ante terminum különféle dallamai lehangjegyzvék. Régi birtokosai nevüket bejegyezték. Így: Hic liber pertinet ad Georgium presbyterum d. u. l. r. (XVI. sz. ir.) — Ex libris Urbani Vadaz conuentualis s. Crucis de Lelesz (XVII. sz. ir.) Végre nagyon halavány betűkkel 1559. Die 8. Decembris habui commodatum A Rssm Anto. Verantio hunc librum ego Alfonsus Aquensis Doct. Canon.

Időrendi sorban említendő meg *Oláh M.* primás szertartási nyomtatványa: Ordo et Ritus sanctae Metropolitanæ ecclesie Strigoniensis, quibus Parochi et alii animarum Pastores in Ecclesiis suis uti debent. Viennæ Austriae in aedibus Collegii Caesarei, Societatis Jesu, Anno M D L X., a szorosan vett ordinariusokhoz nem tartozik. Kibocsátványáról, mely *Denis M.* a bécsi nyomdászattal szorgalmas történetírója előtt ismeretlen, a tudós főpap, Nagyszombatban 1560. szept. 1-jén kelt előszavában így nyilatkozik: «norman veluti quendam continet, ad quam tuas actiones et ministeria secundum veterum Patrum et antecessorum nostrorum traditiones in Ecclesiasticis quibusdam *sacramentis et ritibus tractandis* et peragendis Parochi et alii Sacerdotes ad Ecclesie Dei aedificationem dirigant». Ordo tehát modus értelmében vétetik, mint a Carcassonei megye *Ordinarium*, 1517. (L. Van Praet, catalogue de livres sur vélin qui se trouvent dans les biblioth. tant. publ. que part. Paris. 1824. I. 94.) Azon körülmény pedig, hogy ezen rituale elé a naptár van bocsátva, nem változtat a dolgon semmit, ennek okaért 1. l. *Obsequialé*-nek helyesen mondatik. Azonban bár sorozatunkhoz nem tartozónak kénytelenek vagyunk tekinteni, még is úgy véljük, hazai műkedvelőink szívesen veszik, ha figyelmeztetjük Oláh M. arczképére, mely a szertartási könyvet disziti. Ezen négyszegű ábra, (11 × 9. m.) Effigies R. D. Nicolai Olahi Archiepi. et Comitis Perpetui Strigonien. Primatis, Legati Nati ac Summi Secretarii, et Cancellarii Regii in Hungaria etc. Anno aetatis suae LXV. körirattal Oláh szigorú de nemes arczvonásait tünteti fel, a nürnbergi hírneves *Lautensack* H. S. († 1563) által rézbe metszve. Legelőször fordul elő 1558-ban Hofhalternél, Bécsben nyomtatott esztergomi Breviariumban. (V. ö. Perger, das Bildniss des Erzbischofs Olahus, Archiv für die zeichnenden Künste. Leipzig. 1858. IV, 436.) Lautensack művét két évre reá egy más, ki D. H. jegyezte munkáját,

fába metszette, (L. Nagler, die Monogrammisten II. 430. 1123. sz.) mely Oláh M. «Catholicae Religionis praecipua quaedam capita, Bécs, 1561. iratában megjelent és Telegdi M. az keresztyensegnek fundamentomiról való rövid könywechke, Bécsbe. 1562. kiadott értekezésében kisebbítve ismételtetett. (Mása, a baseli eredeti unicum után 1884. budapesti facsimilejében.) Mindkettőnél gyarlóbb *Rugendas* J. G. rézmetszete, mely Péterffynél (II. 39.) szemben a nagyszombati 1560-ban Oláh M. († 1568.) által tartatott zsinattal látható.

Telegdi Miklós († 1586.), ki 1579 óta választott pécsi püspök volt, de székét a törökök miatt el nem foglalhatta, a Verantius A. (Vrancsich) bibornok érsek után bekövetkezett üresedés tartama alatt a főmegyét kormányzá, 1577-ben a bécsi jezsuitáktól megvette könyvsajtójukat, és azt Nagyszombatban saját házában felállította. (L. *Németh* J., memoria typographorum I. R. Hungariae et M. P. Transsilvaniae. Pest. 1818. 156. *Ballagi* A., a Magyar nyomdászat történelmi fejlődése. Budapest, 1878. 68. k. l.) Ezen sajtóból került ki **1580**-ban :

Ordinarium officii Divini secundum consuetudinem Metropolitanae Ecclesiae Strigoniensis : a mendis purgatum et editum, opera et expensis Reverendissimi Domini Nicolai Telegdini, Episcopi Quinqueecclesiensis et in spiritualibus administratoris Archiepiscopatus Strigoniensis. (Ezután egy nagyon közepszerű apró fametszet, mely sz. Annát a kised Jézussal s a boldogságos sz. Máriát ábrázolja.) Impressum Tirnaviae in aedibus eiusdem Reverendissimi Do. E. Q. Q. 1580. (VIII. r. 164 számoztn. I. kerek betűkkel.) Az I. b. lapot egy versezet foglalja el Pécsi Lukácstól, melyben az esztergomi főegyház Telegdi püspökkel egyetemben magasztaltatik : Ecclesiae Strigoniensis salutem :

«Horto, ceu uiridi uarias si quis locet herbas,
 Et mixtim tribuli, carduus ora leuent :
 Aut si, flore bono, pomis se fertilis arbor
 Induat, exurgens Arbutus, umbra premat :
 Custos nil metuens, crescentes protegat horti :
 Num matura feret, poma rosasque manu :
 Ordine nil melius, Diuorum munere, surgit
 Quo sine, congestum crescit in orbe, chaos,

Quod ueritus custos, urticas ecce, Telegdi,
 Hoc uellit libro, qui moriturus erat:
 Et tibi dans, Ecclesia Strigoniensis, ad annos
 Commendat multos, Nestoreosque dies.»

Ezen könyv egyszersmind első ilyenmü hazai sajtónknak terméke, elég korai, ha szemügyre vesszük, hogy az ősrégi autuni egyház, melynek kéziratosa Ordinarius a XIII. századból fenmaradt csak 1743-ból bír felmutatni egy ordo diuini officii recitandi. (L. Notes sur les livres liturgiques des dioceses d'Autun, Chalon et Macon . . . par M. Pelechet, Paris. 1883. 146. k. l.) Főegyházi könyvtárunknak teljes példánya, (L. III. 352.) néhai Péterffy A. kanonok († 1693.) tulajdona vala. Szövege és berendezése eltérő a fennebb ismertetett ordinariusokétól, minek kettős oka van. Jóllehet mint alább látni fogjuk, Magyarországon akkortájt még a római ritus elfogadva nem volt, mindazonáltal észrevehető, hogy Telegdi szabályzatai tekintettel vannak sz. V. Pius pápa rendeletére, melylyel 1568-ban «Quod a nobis» kezdetű bullájában a breuiarium általános rubrikáit; 1590-ben pedig «Quo primum» constitutiójával a sz. misére vonatkozókat kihirdette. Az isteni tisztelet rendje az esztergomi főegyházban tovább az által változott, hogy 1543-ban az érsek a főkáptalannal Nagyszombatba menekült, hol a sz. Miklósról nevezett plebániatemplom a primás rendeletére, I. Ferdinánd királynak, s az ország rendeinek helybenhagyó beleegyezésük mellett, az esztergomi rombadólt és megközelíthetlen anyaegyház kiváltságaival felruháztatván, ideiglenes székesegyházzá emeltetett. Festum Dedicacionis Ecclesiae-nél írja az ordinarius: Hoc festum Strigoni celebratur Dominica post festum s. Martini. Tirnaviae vbi nunc Ecclesia Strigoniensis exulat celebratur dominica proxima post festum s. Bartholomei apostoli. Így tartatott meg ezentul, míg végre 1820. hosszú számkivetéséből régi székhelyére visszatért. Egyebekben, mint p. o. a különböző egyházi színek használatában, Telegdi az általános egyházi törvénytől eltért.

* * *

Pázmány P. († 1637.) bibornok, Magyarország primása és esztergomi érsek az 1630-iki nemzeti zsinaton ápril 14-én tartott megnyitó beszédében a gyülekezet céljáról szólván, azt mindannak

pontos teljesítésébe helyezte, amit a trienti zsinat határozatai a tartományi zsinatok elé szabtak. Ezekhez tartozott a közös papi ima és római liturgia általános elfogadása. A zsinat azt végezte: relicto veteri suo Strigoniensi Breviario ac Missali, Romanum amplecti, és csak azt kívánta, hogy a Pápa az ország védszentjeinek mise- és officiumát hagyná meg. VIII. Orbán ezt nemcsak 1631. dec. megengedte, hanem sz. István apostoli királyunk nyilvános tiszteletét 1632. az egész egyházra kiterjesztette. Ugyanazon év husvétja, mely akkor ápril 11-re esett, Pázmány parancsára a főegyházban a római szertartás szerint ünnepeltetett meg. Ezennel az ordinarius tartalmában és alakjában megváltozott. Az 1674-ben Nagyszombatban megjelent: Directorium Ecclesiasticum, seu ordo perpetuus recitandi officium Divinum iuxta Breviarum Romanum in vsum totius Vngariae Regni Apostolici, névtelen szerkesztője, a Dioecesano approbatum-nak mondja a harminczhat táblára beosztott munkáját, azon hozzáadással: Quare observetur Calendarium Romano Vngaricum subsequens hoc ordine stabiliter. (VIII. r. 8. sztn. 564. sz. l.) Ismételtetett 1675. (Cat. Bibl. Hung. Fr. Com. Széchényi. Sopron. 1799. I, 277.) új czimlappal (L. Szabó K., régi magyar könyvtár. Budapest. 1885. II, 368.) Ennek kivonatja: Tabulae Directivae Divini Officii juxta ritum S. R. Ecclesiae recitandi, item S. S. Missae sacrificii. Jussu et impensis Leopoldi a Kollonicz S. R. E. Cardinalis. Nagyszombat 1672. (L. Cat. Bibl. Széchényi. Pozsony. 1803. Supl. I. 557. l.) — és az ugyanott 1713. nyomtatott: Tabulae Directorii Divini Officii. . . (L. Németh, mem. Typogr. 163. l.)

Ráth Gy. nagybecsi gyűjteményében található unicumban: Catalogus Librorum qui in Academia Societatis Jesu venales habentur. Nagyszombat 1710. szerint a Directorium Dioecesis Agriensis, Jaurinensis, Nitriensis, VIII. r. tizenöt dénaron a Calendarium perpetuum pedig ötven dénárért kínáltaik. — Voltaképen a magyar egyház első directoriuma az, mit csakugyan Kollonics bibornok, a győri egyházmegye részére, mellyet mint kalocsai érsek adminisztrált, 1693-ban Nagyszombatban az egyetemi nyomdában kiállított: Ordo Officii Divini recitandi iuxta Ritum Breviarii Romani Anno MDCXCIII. . . In usum dioecesis Jaurinensis editus (8. r. 64. l. 9 × 15. Unicuma a pozsonyi r. k. gymnázium könyvtárában.) mert a megelőző efféle könyvekben csak táblázatosan tüntetik fel, mikép végzendő a papi ima és sz. mise, anélkül azon-

ban hogy a naptár rendje szerint, a napok is különösen kitűzve lennének, mint ez a mai használatban levő directoriumokban megtörténik.

A szorosan vett «Directorium» előttem ismert első kiadása **1734**-ben Nagyszombatban jelent meg. (Megvan az esztergomi főegyházi könyvtárban.) Czimzése: *Ordo Officii Divini recitandi iuxta ritum Breviarii Romani anno secundo post Bissexilem a Christo nato M.D.CC.XXXIV. In usum Dioecesis Strigoniensis editus iussu et impensis Celsissimi ac Reverendissimi Principis Domini Domini Emerici e Comitibus Eszterházy de Galantha, Dei et Apostolicae Sedis Gratia Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis Archiepiscopi et S. R. I. Principis, S. Sedis Apostolicae Legati Nati; Regni Hungariae Primatis; eiusdemque Summi Secretarii et Cancellarii; Comitatus Strigoniensis Perpetui Supremi Comitibus; Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Actualis Intimi Status, nec non Regii Locumtenentialis Consilarii.* Bővítve **1735**. Ennél későbbi a mainzi egyház kiadása **1737**-ből, (L. Falk, Centralblatt, i. h. 22. l.) A hazaiakból a pannonhalmi főapátságé **1766**-ból való. (Kuncze, a pannonhalmi szent benedek-rend könyvtárának története, Magy. Könyvszemle 1878. 178. l.) Fennebbi czime megtartott **1734—1850**-ig bezárólag. **1851—67**-ig *Directorium Archidioecesis Strigoniensis*; **1868—71**. *Directorium Officii Divini in Archidioecesi Strigoniensi*; **1872**-től fogva pedig: *Directorium Romano — Strigoniense, seu Ordo Missas celebrandi et horas canonicas recitandi iuxta ritum Missalis et Breviarii romani et proprii Strigoniensis* czimekkel bocsáttatott ki.